Stetsenko, V., & Galuiko, R. (2022). Conceptual pluralism of religious and philosophical thought in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries. *The Second Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists. European Scientific e-Journal*, *3* (18), 117-124. Ostrava: Tuculart Edition. (in Ukrainian)
Стеценко, В. та Галуйко, Р. (2022). Концептуальний плюралізм релігійно-філософської думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. *The Second Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists. European Scientific e-Journal*, *3* (18), 117-124. Ostrava: Tuculart Edition.

DOI: 10.47451/phi2022-04-02

The paper will be published in Crossref, ICI Copernicus, J-Gate, ISI, Academic Resource Index ResearchBib, Internet Archive, Google Scholar, eLibrary, Ukrainian National Library databases.

Valeriy Stetsenko, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of Culture, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3705-8508.
Roman Galuiko, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of Culture, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7975-9324.

Conceptual pluralism of religious and philosophical thought in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries

Abstract: The conceptual pluralism of religious and philosophical thought in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries was considered. Its main directions, ideological connection with the corresponding directions and currents of Western European and domestic philosophy are analyzed. In particular, the peculiarities of religious and philosophical views of O. Kozlov, O. Gilyarov, G. Chelpanov, S. Bulgakov, E. Trubetsky, V. Zenkovsky, G. Florovsky, L. Shestov and M. Berdyaev, whose life and work it the late 19th and early 20th centuries were related to Ukraine. Their personal contribution to the development of philosophy in Ukraine and its integration into the same European philosophical process was clarified. Thus, the works of O. Kozlov and O. Gilyarov were greatly influenced by the ideas of panpsychism, in the context of which they in their original teachings uniquely interpreted the theocentric doctrine. The most influential follower of neo-Kantianism in the academic philosophy of Ukraine in the late 19th and early 20th century was G. Chelpanov. In contrast to these philosophers, typical representatives of spiritual philosophy – V. Zenkovsky and G. Florovsky substantiated in their philosophizing the traditional Orthodox doctrine of theocentric. S. Bulgakov and E. Trubetskoy, following their ideological predecessor V. Solovyov, developed various sophiological concepts of "metaphysics of omnipresence". L. Shestov and M. Berdyaev became the creators of special versions of existential-humanistic philosophy within the "new religious consciousness", for which they are also considered to be prominent representatives of religious personalism.

Keywords: panpsychism, personalism, neo-Kantianism, existentialism, Orthodox philosophical tradition, "metaphysics of omnipresence", sophiology, "God-seeking".

Валерій Стеценко, кандидат філософських наук, доцент, Кафедра теорії та історії культури, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.
ORCID 0000-0003-3705-8508
Роман Галуйко, кандидат філософських наук, доцент, Кафедра теорії та історії культури, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.
ORCID 0000-0001-7975-9324

Концептуальний плюралізм релігійно-філософської думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

Анотація: Розглянуто концептуальний плюралізм релігійно-філософської думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. Проаналізовано її основні напрямки, ідейний зв'язок з відповідними напрямами та течіями західноєвропейської і вітчизняної філософії. Зокрема, досліджено особливості релігійно-філософських поглядів О. Козлова, О. Гілярова, Г. Челпанова, С. Булгакова, Е. Трубецького, В. Зеньковського, Г. Флоровського, Л. Шестова та М. Бердяєва, життя і творчість яких в кінці XIX – на початку XX ст. були пов'язані з Україною. З'ясовано їх персональний внесок у розвиток філософії в Україні та її інтеграцію у тогочасний європейський філософський процес. Так, на творчість О. Козлова та О. Гілярова великий вплив мали ідеї панпсихізму, у контексті якого вони у своїх оригінальних вченнях своєрідно інтерпретували теоцентричну доктрину. Найбільш впливовим послідовником неокантіанства в академічній філософії України наприкінці XIX – початку XX ст. був Г. Челпанов. На відміну від цих філософів, типові представники духовної філософії – В. Зеньковський та Г. Флоровський обґрунтовували у своєму філософуванні традиційну православну доктрину теоцентриму. С. Булгаков та Є. Трубецькой слідом за своїм ідейним попередником В. Соловйовим розробляли різноманітні софіологічні концепції «метафізики всеєдності». Л. Шестов та М. Бердяєв стали творцями особливих варіантів екзистенційно-гуманістичної філософії у межах «нової релігійної свідомості», за що їх зараховують також до визначних представників релігійного персоналізму.

Ключові слова: панпсихізм, персоналізм, неокантіанство, екзистенціалізм, православна філософська традиція, «метафізика всеєдності», софіологія, «богошукання».

Вступ

Важливою обставиною, що відчутно вплинула на особливості еволюції концептуального змісту філософської думки в Україні наприкінці XIX – початку XX століття, її інтеграцію у тогочасний європейський філософський процес, був надзвичайно бурхливий розвиток в цей час релігійної філософії академічних філософів, яка досягла небувалого до того рівня. Такого активного творчого філософського життя, такої великої кількості видатних професійних філософів, які розробляли релігійно-філософську проблематику, в Україні ще не було. Тож не дивно, що такий цікавий і важливий період історії її філософії знайшов свій окремий історико-філософський аналіз ще у відомих фундаментальних працях Г. Шпета (*Шпет, 1989*), М. Лоського (*Лосский, 1991*) та В. Зеньковського (*Зеньковский, 2001*).

Однак, і сьогодні актуальним для історико-філософського аналізу залишається чимало питань, що стосуються особливостей змісту філософського процесу в Україні наприкінці XIX – початку XX століття, який охоплював взаємодію філософської та релігійно-філософської думки. Зокрема, одним з таких питань, вартих уваги, залишається концептуальний плюралізм вагомого внеску як у вітчизняну, так і європейську філософію кінця XIX – початку XX століття відомих професійних філософів О. Козлова, О. Гілярова, Г. Челпанова, С. Булгакова, Є. Трубецького, В. Зеньковського, Г. Флоровського, Л. Шестова та М. Бердяєва, життя і творчість яких в цей час були пов'язані з Україною. Останнє і стало предметом розгляду в даній статті.

Передусім слід зазначити, що багатьох з вищевказаних філософів, на думку дослідників української релігійно-філософської думки кінця XIX – початку XX століття,

об'єднувала з представниками Київської школи православної «духовно-академічної філософії» богословська парадигма мислення як стрижнева основа філософування, що органічно доповнювалася помітним антропоцентризмом, осмисленням проблем свободи людини, сенсу її життя. Одночасно творчість одних з них було пов'язана з впливом таких доктрин і напрямів західноєвропейської філософії другої половини XIX – початку XX століття, як панпсихізм (згідно якого вся природа наділена одухотвореністю, психікою), персоналізм, неокантіанство, екзистенціалізм, інших – з напрямами та течіями тогочасної православної філософії – «метафізикою всеєдності», софіологією, «новою релігійною свідомістю», «богошуканням» (з двома останніми в окремих випадках також у взаємодії з екзистенціалізмом) (*Горський та ін., 2000:194-202, 217-248*; *Лук та ін., 1990*).

Панпсихізм у філософському теоцентризмі О. Козлова та О. Гілярова. Неокантіанство Г. Челпанова

Так, серед послідовників панпсихізму в Україні особливе місце належить Олексію Козлову (1831-1901 рр.), який більше десяти років (1876-1887 рр.) очолював кафедру філософії Київського університету. Його філософські погляди сформувалися під впливом Лейбніца, Лотце, а особливо Г. Тейхмюллера. Згідно з концепцією останнього, яку він називав «персоналізмом», простір і час є лише формами споглядання душі за допомогою її почуттів. Відповідно до цього, дослідники творчості О. Козлова характеризують його як засновника і першого яскравого представника концепції персоналізму у вітчизняній філософії (*Зеньковский, 2001:636*; *Горський та ін., 2000:194*). Однак, сам О. Козлов визначав свою філософську систему, викладену ним у багатьох роботах, починаючи з відомих «Філософських етюдів» (*Козлов, 1876*), як «панпсихізм», підкреслюючи цим визнання духовної субстанції як єдиносущного в собі буття (*Горський та ін., 2000:194-195*; *Козлов, 1876*). Так само, як і Тейхмюллер, він заперечував об'єктивну реальність простору і часу, вважаючи, що буття існує поза часом і тільки через обмеженість нашої свідомості ми розглядаємо його в тимчасових координатах, в той час як нескінченна свідомість Бога споглядає буття поза часом. Такий теоцентризм О. Козлова став концептуальною парадигмою його релігійно-філософської онтології і гносеології, в яких теоцентрична доктрина своєрідно інтерпретується в контексті характерного для поглядів цього мислителя панпсихізму. Так, світовий порядок, згідно з онтологією О. Козлова, є системою взаємодії духовних субстанцій, які прагнуть до близькості з Богом – верховної субстанції. У своїй гносеології, розвиваючи ідеї Лейбніца і Лотца, він, спираючись на ідеї панпсихізму, пов'язує процес переходу свідомості в знання зі з'єднанням елементів свідомості індивідуальних субстанцій, доповнених безпосередньою свідомістю «Я», безпосереднім усвідомленням Бога (*Горський та ін., 2000:195*; *Козлов, 1876*).

Ідеї панпсихізму мали великий вплив і на філософування ще одного відомого філософа – Олексія Гілярова (1856-1938 рр.), який зайняв вакантну після А. Козлова кафедру філософії Київського університету, пропрацювавши там понад тридцять років (1887-1921 рр.). Сприйняті О. Гіляровим з античної філософії (від грецьких софістів до Платона) антропоцентризм, ідея космічної цілісності, єдності людини і світу (гілозоїзм, концепція «Живого Всесвіту») лягли в основу розробленого ним в 1890-х рр. – на початку XX століття оригінального вчення, названого мислителем «сінехологічним» (від грецьк. –

поєднуючий) (*Гиляров, 1907*; *Горський та ін., 2000:222-223*; *Ткачук, 1997:3-12*). Як і у використаних Гіляровим античних концепціях, ідея його «сінехологічного» вчення зводиться до визнання загальної єдності. «Все в одному і одне в усьому ...» (*Гиляров, 1907:122*) – таким є погляд мислителя на Всесвіт як «натхненний організм» – живу систему, в якій все окреме існує у взаємозв'язку між собою і цілим взагалі. Одночасно його «сінехологічне» вчення спиралося не тільки на античну традицію, а й на панпсихізм, однак не в інтерпретації Тейхмюллера, як творчість А. Козлова, а в трактуванні Г. Фехнера, вчення якого О. Гіляров розглядав як систему поглядів про загальний зв'язок всіх елементів дійсності з їх духовною сутністю. Сам він також, подібно Фехнеру, у своїй онтології визнавав існування загального зв'язку всіх елементів дійсності з їх духовною єдністю – Абсолютом (*Гиляров, 1907; Горський та ін. 2000:222-224*; *Ткачук, 1997*). Останнє, на думку дослідників, поєднує «сінехологію» О. Гілярова з «метафізикою всеєдності» В. Соловйова. Їх вчення близькі навіть в деталях – і за розумінням універсуму як органічної системи, і за визнанням всесвітньої (згідно Соловйова, – «вселюдської») істоти як духовної першооснови, яка втілює в собі як «єдність, що породжує», так і «єдність породжену» (*Горський та ін. 2000:223-224*).

Найбільш впливовим послідовником неокантіанства у філософській думці кінця XIX – початку XX століття в Україні був Георгій Челпанов (1862-1936 рр.), який протягом 15 років (1892-1906 рр.) викладав психологію, логіку і філософію в Київському університеті. Відповідно, для його філософування з проблем онтології особливо характерною була критика з позицій неокантіанства метафізичного матеріалізму за заперечення останнім реальності духовного поза матеріального, спроби вивести свідомість тільки з матеріальних процесів. Зокрема, у своїй відомій праці «Мозок і душа» (Київ, 1900), яка, за визнанням В. Зеньковського, була в той час кращою не тільки у вітчизняній, а й у світовій літературі з критики метафізичного матеріалізму (*Зеньковский, 2001:689*), Г. Челпанов так висловив свою позицію: «Твердження матеріалістів, нібито в світі існує лише матерія, є невірним, тому що ... те, що ми називаємо матеріальним, в кінці-кінців, є нашим уявленням ...» (*Челпанов, 1900:279*).

Багатоманітність філософських інтерпретацій православної теоцентричної доктрини у В. Зеньковського, Г. Флоровського, С. Булгакова, Є. Трубецького

На відміну від О. Козлова, О. Гілярова і Г. Челпанова, типові представники духовної філософії в Україні – Василь Зеньковський (1881-1962 рр.) і Георгій Флоровський (1893-1979 рр.) розробляли в своєму філософуванні традиційну православну доктрину теоцентризму. Перший з них, будучи учнем Г. Челпанова і послідовником його неокантіанства в академічній філософії Київського університету під час свого навчання (1900-1909 рр.) і роботи (1909-1919 рр.) в ньому, в цей ранній («київський») період своєї творчості продовжив концепцію свого вчителя про взаємозв'язок фізичного і психічного, душі і тіла. Він сприйняв також ряд ідей З. Фройда та Е. Гуссерля, але як релігійний філософ сформувався насамперед під впливом «метафізики всеєдності» і софіології В. Соловйова, дослідженню яких приділяв особливу увагу і пізніше, у написаній в еміграції своїй головній праці – «Основи християнської філософії». У ній, як і в своїх ранніх творах, В. Зеньковський стверджує в традиційно православному дусі, що ніщо не може

підпорядкувати собі реальне буття без Вищої реальності, ідеальної сили, Логосу (*Зеньковский, 1997*; *Зеньковский, 1914*; *Горський та ін., 2000:235-247*). Зокрема, на думку мислителя, і психічне буття не може виникнути з інших форм буття, а виникає як немеркнучий прояв Абсолюту, його причинність як така виникає з справжньою causa sui – Божества. Відповідно, досліджуючи проблему причинності людської психіки і вивчаючи у зв'язку з цим проблему причинності взагалі (в онтологічно-метафізичному контексті), В. Зеньковський приходить до висновку, що причинність «не вичерпується простим наслідуванням дій за причиною», а полягає в акті «творіння» (*Зеньковский, 1914:142*).

Майже одночасно з В. Зеньковським починалася творча діяльність професійного філософа і богослова Г. Флоровського, який вже в «київський» період своєї творчості, не сприймаючи західноєвропейський раціоналізм, пов'язував подолання утопічної свідомості (відмінного від християнської ортодоксії вільнодумства) з православною традицією, яка в своїй онтології спирається на визнання творення світу Богом, розуміння історії як обумовленої Словом Божим, де тільки в ім'я Боже і Христа здійснюється справжнє буття, а у вірі досягається внутрішня свобода. Звідси переконаність мислителя в тому, що тільки звертаючись до Бога, Одкровення, віруючий умогляд долає утопічну спокусу, сприймає історичну перспективу в її теперішньому розумінні (*Флоровский, 1990:7-22*). Пізніше, в еміграції, розвиваючи ці ранні роздуми, Г. Флоровський обґрунтовує традиційні шляхи розвитку православного богослов'я, присвятивши цьому своє найфундаментальніше дослідження (*Флоровский, 1981*).

Період кінця XIX – початку XX століття позначений також створенням самобутньої метафізики, яка спиралася на філософський аналіз релігійно-православного досвіду, отримавши назву «метафізики всеєдності». На відміну від її видатного основоположника В. Соловйова, значна частина представників цієї філософії – це ті, хто жив і працював або вчився в кінці XIX – на початку XX століття в Україні, насамперед в Київському університеті. Так, впродовж тринадцяти років (1892-1905 рр.) в ньому викладав історію філософії права давнього і Нового часу один з найцікавіших релігійних філософів Євген Трубецькой (1863-1920 рр.). З початку 1890-х рр. поєднував приват-доцентуру в Київському політехнічному інституті та університеті ще один визначний релігійний філософ – Сергій Булгаков (1871-1944 рр.). Саме тоді відбувся його перехід «від марксизму до ідеалізму», «повернення до Бога». Випускником юридичного факультету Київського університету (1889 р.) був один з найбільш впливових філософів XX століття Лев Шестов (1866-1938 рр.). У 1894 р. на природничому, а в 1895-1898 рр. на юридичному факультеті навчався філософ зі світовим ім'ям Микола Бердяєв (1874-1948 рр.). Всі вони стали в кінці XIX – на початку XX століття репрезентантами «метафізики всеєдності» в Україні (*Горський та ін., 2000:196-198, 200, 202, 237-238, 241, 250*).

Особливе місце у цій філософії її творцем В. Соловйовим відводилося софіологічній концепції всеєдності – софіології. У свою чергу, серед найбільш відомих представників цього напрямку православної філософії в Україні були такі визнані мислителі, як С. Булгаков і Є. Трубецькой. Вони, як і їх ідейний попередник, по-суті, продовжили традицію просування вітчизняної релігійної «філософії людини» від метафізики до метаантропології. Зокрема, загальною особливістю богословської парадигми у

філософуванні С. Булгакова і Є. Трубецького, як і в цілому богословської парадигми «метафізики всеєдності», була розробка різноманітних софіологічних концепцій, які розглядали історичну реальність як універсальну єдність Бога, Космосу і людини. Звідси, згідно з їхньою софіологією, через земне преображення Софії в Церкву виникає можливість і самому людству перевтілитися в Боголюдство, і тим самим, відповідно з «метафізикою всеєдності», завершити процес Історії (*Акулинин, 1990*; *Булгаков, 1991*; *Горський та ін., 2000:196, 202, 241*).

Екзистенційно-гуманістичні варіанти філософії «нової релігійної свідомості» та релігійний персоналізм Л. Шестова і М. Бердяєва

Інший напрям православної філософії, що знайшов своїх послідовників в Україні в кінці XIX – на початку XX століття була філософія так званої «нової релігійної свідомості» – система ідей, спрямованих на модернізацію православ'я в контексті духовних пошуків того часу, зокрема, пошуків нової інтерпретації сакрального, божественного. Звідси і відношення такого представника «нової релігійної свідомості» в Україні, як М. Бердяєв (як і представника «метафізики всеєдності» – софіології С. Булгакова) до релігійно-філософської течії «богошукання». Окрім того, філософія «нової релігійної свідомості» через її представників в Україні М. Бердяєва та Л. Шестова в значній мірі розроблялася під впливом західноєвропейського екзистенціалізму і у взаємодії з ним. У цьому контексті, як вважає І. Бичко, можна говорити про складання у підсумку самобутньої Київської екзистенційно-гуманістичної школи релігійної філософії, ідейно-розумовою підставою якої був синтез православ'я і екзистенціалізму (*Бичко, 2003:29-52*). Так, М. Бердяєв і Л. Шестов розробляли особливий варіант антропології та антроподіцеї релігійного екзистенціалізму, через що їх, як і деяких інших філософів-екзистенціалістів (М. Бубер та ін.), відносять також до релігійного персоналізму (*Митрохин та ін., 1966:430-449*).

Зокрема, один із засновників екзистенціалізму у вітчизняній філософській думці Лев Шестов (Шварцман) розгортає в своїх роботах своєрідний – трагічний, «абсурдний» варіант релігійної екзистенціальної філософії, згідно з якою трагізм і абсурдність буття «ростуть» через розвиток об'єктивістсько-раціоналістичного, наукового розуміння світу. Тому і філософію в своїй головній праці «Апофеоз безпідставності» він розглядає не як спосіб розумового функціонування, а, як, перш за все, засіб виявлення першооснов людського життя, приділяючи основну увагу розгляду долі особистості, неповторної і єдиної. В ім'я цієї єдиної і неповторної особистості Л. Шестов боровся проти загальнообов'язкової істини як універсального атрибуту знання, вбачаючи в ній брехню, яка загороджує шлях до істини живого субстанційного одкровення, дійсно вільного, особистісного, єдино сутнього мислення (*Шестов, 1991:113*).

Видатний філософ-екзистенціаліст Микола Бердяєв пропонує не менш оригінальну версію екзистенційно-гуманістичної філософії, відому в рамках філософії «нової релігійної свідомості» («богошукання») під власною назвою «філософії свободи». Утверджуючи в ній антроподіцею, насичену християнським світоглядом, він, як відзначають дослідники, ще за 25-27 років до німецького екзистенціаліста М. Гайдеггера виступив з критикою класичного «ренесансного гуманізму», протиставивши йому свій варіант «екзистенціального гуманізму» (*Бичко, 2003:45*). Так, говорячи про глибоку духовну

кризу суспільства того часу, М. Бердяєв бачив її подолання в «поверненні до буття та живого досвіду», в знищенні всіх штучних і хворобливих перегородок між суб'єктом (людиною) і об'єктом (Богом – Абсолютом), що розумів як трансцендування екзистенції (вихід людини за межі свого буття). На це мислитель і спрямовував своє філософування, вважаючи, що повинна бути створена нова філософія тотожності («третє одкровення»), за духом близька «філософії тотожності» Шеллінга, але – «збагачена всіма новітніми завоюваннями» (*Бердяев, 1908:420*). М. Бердяєв стверджує, що «перше одкровення» Бога-Отця (Старий Завіт) і «друге одкровення» Бога-Сина (Новий Завіт) ще залишали Бога трансцендентним (потойбічним) до людини, зберігаючи за матеріальними чинниками видимість «реальних» чинників людського життя. На його думку, історія, тобто системний розвиток християнства в часі і просторі, починається після закінчення земного життя Ісуса Христа. Сам Христос, його проповіді – це ще не система, не історія – це лише введення «метаісторії в історію» (*Бердяев, 1993:264*). Тому потрібно «третє одкровення» – антроподіцея (виправдання людини), яке пориває з будь-якою видимістю матеріального буття і через творчість – свободу долає, нарешті, трансцендентність Бога. Цього третього одкровення «не можна чекати, його має здійснити сама людина, яка живе в дусі, здійснити вільним, творчим актом» (*Бердяев, 1989:101*).

Висновки

Навіть такий, досить стислий аналіз концептуального плюралізму релігійно-філософської думки кінця XIX – початку XX століття в Україні свідчить наскільки вагомим був персональний внесок кожного з вищезгаданих філософів у розвиток вітчизняної філософії та її інтеграцію у тогочасний європейський філософський процес. Вагомими здобутками філософії в Україні та у Європі загалом стали панпсихізм у філософському теоцентризмі О. Козлова та О. Гілярова, неокантіанство Г. Челпанова, різноманітні філософські інтерпретації православної теоцентричної доктрини В. Зеньковського, Г. Флоровського, С. Булгакова, Є. Трубецького, особливі екзистенційно-гуманістичні варіанти філософії «нової релігійної свідомості» та релігійний персоналізм Л. Шестова і М. Бердяєва.

Список джерел інформації:

Акулинин, В.Н. (1990). *Философия всеединства: от В.С. Соловьёва к П.А. Флоренскому.* Новосибирск: Наука., Сибирское отделение.

Бердяев, Н.А. (1908). Об онтологической гносеологии. *Вопросы философии и психологии*, *92*, 401-442. Москва.

Бердяев, Н.А. (1993). *О назначении человека. Опыт парадоксальной этики*. Москва: Республика.

Бердяев, Н.А. (1989). *Смысл творчества*. Москва: Правда,

Бичко, І.В. (2003). Київська школа екзистенції філософії. *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва). Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді*, *1*, 29-52. Київ: ПАРАПАН.

Булгаков, С.Н. (1991). *Православие. Очерки учения православной церкви*. Київ: ЛОГОС.

Гиляров, А.Н. (1907). *Введение в философию*. Київ.

Горський, В.С., Стратій, Я.М., Тихолаз А.Г. та ін. (2000). *Київ в історії філософії України*. Київ: Вид. дім "KM Academia".

Зеньковский, В.В. (2001). *История русской философии: в 2 томах*. Москва: Академ. Проект.

Зеньковский, В.В. (1997). *Основы христианской философии*. Москва: Канон+.

Зеньковский, В.В. (1914). *Проблемы психической причинности*. Київ.

Козлов, А.А. (1876). *Философские этюды*. Ч. 1. Санкт-Петербург.

Лосский, Н.О. (1991). *История русской философии*. Москва: Высшая школа.

Лук, Н.И., Белодед, В.Д., Герасимяк И.Г. и др. (ред.) (1990). *Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX-XX вв*. Киев: Наукова думка.

Митрохин, Л.Н., Мысливченко, А.Г., Ойзерман Т.И. (ред.). (1966). *Современный экзистенциализм. Критические очерки*. Москва: Мысль.

Ткачук, М. (1997). *Філософія світла і радості: Олексій Гіляров*. Киев: Наукова думка.

Флоровский, Г. (1990). Метафизические предпосылки утопизма. *Вопросы философии*, *10*, 7-22.

Флоровский, Г. (1981). *Пути русского богословия*. Париж: YMCA-press.

Челпанов, Г.И. (1900). *Мозг и душа*. Київ.

Шестов, Л. (1991). *Апофеоз беспочвенности: опыт адогматического мышления*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

Шпет, Г.Г. (1989). *Сочинения*. Москва: Правда.